УДК 81´367

Л.Г. Хәбибуллина

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ СИТУАТИВ ҺӘМ МОТИВЛЫ ХӘЛ МӨНӘСӘБӘТЛӘРЕ

Статья посвящена исследованию структурных особенностей и установлению характера взаимосвязи обстоятельственных отношений в татарском языке. Они являются сложными и многоплановыми, их типы как функционально-семантические категории характеризуются широкой семантической вариативностью, которая связана со сложной системой средств выражения этих смысловых отношений.

Ключевые слова: обстоятельственные отношения ситуативного плана, обстоятельственные отношения мотивировочного характера, синкретичная семантика, татарский язык.

The article is devoted to the study of structural features and establishment of the nature of the relationship of adverbial relations in the Tatar language. Adverbial relations are complex and multifaceted, their types as functional and semantic categories are characterized by a wide semantic variability, which is associated with a complex system of means of their expression.

Keywords: adverbial relations of situational plan, adverbial relations of motivational nature, syncretic semantics, Tatar language.

Синтаксик берәмлекләр арасындагы мәгънә мөнәсәбәтләрен өйрәнү телнең коммуникатив асылын ачарга мөмкинлек бирә, шуңа бәйле рәвештә семантикага мөрәҗәгать итү тел белеменең хәзерге торышы өчен, һичшиксез, актуаль. Татар телендә еш кына синкретик мәгънә бәйләнешләре очрый, аларны җентекләп анализлау шундый төр мөнәсәбәтләрнең нигезен ачыкларга, телне бөтен тулылыгында аңларга ярдәм итә.

Семантик синтаксис тел белеменең XX гасырның икенче яртысында формалашкан юнәлеше булып тора. Лингвистика фәненең бу тармагы тел тамгаларының эчтәлек ягын һәм аның тышкы ягы белән туры килүен өйрәнә. Чит ил һәм рус галимнәре А. Вежбицкая, З. Вендлер, Ч. Филлмор, Н. Хомский, У. Чейф, Ю.Д. Апресян, Н.Д. Арутюнова, В.В. Богданов, А.И. Варшавская, В.Г. Гак, И.П. Иванова, Г.В. Колшанский, Е.С. Кубрякова, В.С. Храковский һ. б. семантик синтаксис үсешенә үз өлешләрен керткәннәр.

Формаль, тышкы структураларга гына түгел, ә семантик структураларга да мөрәҗәгать итү күп кенә тел фактларын ачарга ярдәм итә, бу үз чиратында кешенең фикер эшчәнлеге закончалыкларын тулырак һәм төгәлрәк аңлатырга булыша. Шулай итеп, синтаксик конструкцияләрнең структур-семантик үзенчәлекләрен өйрәнү лингвистик планда гына түгел, ә когнитив планда да әһәмиятле.

Семантиканы өйрәнүнең кайбер башлангычлары Җамал Вәлиди хезмәтләрендә үк очраса да, тюркологиядә сөйләмнең семантик ягына мөрәҗәгать итү XX гасырның 60 нчы елларыннан башлана. Галимнәр Л.К. Бәйрәмова, М.В. Зәйнуллин, М.З. Зәкиев, С.М. Ибраһимов, М.А. Сәгыйтов, Ф.С. Сафиуллина, А.Н. Юлдашев тел конструкцияләрен функциядән – формаль якка юнәлешендә тикшерәләр.

XXI гасырдан башлап лингвистика фәнендә, шул исәптән татар тел белемендә дә, мәгънәви мөнәсәбәтләр, кагыйдә буларак, функциональ якын килү кысаларында өйрәнелә.

Хәл мөнәсәбәтләре үз эченә кергән бәйләнеш төрләренең күплеге белән дә, кулланылыш ешлыгы белән дә башка мәгънәви-синтаксик мөнәсәбәтләр арасында зур урын алып торалар. Теоретик һәм иллюстратив материалны анализлаудан күренгәнчә, семантикасы буенча аларны мотивлы һәм ситуатив пландагы хәл мөнәсәбәтләренә бүлү максатка ярашлы.

Ситуатив пландагы хәл мөнәсәбәтләре күренешләрнең тышкы бәйлелеген күрсәтә, аларга, компонентлары арасындагы синтаксик мөнәсәбәтләрнең характеры буенча, пространство һәм вакыт мөнәсәбәтләре керә. Тышкы бәйләнеш мөнәсәбәте булып саналуларына карамастан, алар катлаулы эчке структурага ия. Пространство һәм вакыт мөнәсәбәтләре синтаксик берәмлек төзүдә мөһим роль уйныйлар, чөнки текстның вакыйгалылыгын барлыкка китерүдә катнашалар. Тел белемендә аларны өйрәнү төп ике юнәлештә алып барыла: беренчесе тел структурасының пространство-вакыт нигезләрен өйрәнүне күздә тота; икенчесе конкрет телләрдә, аларның белдерелүенең лексик-семантик типологиясен барлыкка китерү максаты белән, пространство һәм вакыт категорияләренең мәгънәсен анализлау белән бәйле.

Пространство семантикасы телдә урын һәм юнәлеш мәгънәләрендә чагылыш таба. Әлеге мөнәсәбәт турында фикер йөрткәндә, гадәттә, аерым предметларның пространство характеристикасы күзаллана.

Төрки тел белемендә бу категория белдерелү планы ягыннан А.Т. Додуева (карачай-балкар телендә), Р.А. Иманалиева (казакъ телендә), И.А. Невская (шор телендә), Ю.У. Хочавова (комык телендә) хезмәтләрендә өйрәнелгән. Моннан тыш, тюркологлар урын хәлләре, пространство мәгънәле килешләр, бәйлек һәм бәйлек сүзләрне өйрәнгәндә, теге яки бу дәрәҗәдә әлеге мәсьәләләрне яктырталар.

Ситуатив пландагы хәл мөнәсәбәтләре, бигрәк тә пространство мөнәсәбәте, башка хәл мөнәсәбәтләренә караганда күбрәк конкретлыкка ия. Татар телендә ул лексик-синтаксик категория, чөнки еш кына әлеге мөнәсәбәтләр системасын лексема буларак аерым сүзләр түгел, ә сүзләрнең синтаксик формалары тәшкил итә: *Менә аларны тау битендәге коры* ***җиргә*** *китереп ташладылар* (Ф. Бәйрәмова).

Пространство семантикасы сәбәп-нәтиҗә мәгънәсе белән катлаулана ала. Мәсәлән: *Караңгыда берни дә күренми иде; Беркем дә комачауламаслык тыныч бүлмәдә фикер алышырга уйладылар.*

Вакыт мөнәсәбәте процессларның, вакыйгаларның бер үк вакытта яки бер-бер артлы башкарылуын белдерә, еш кына башка мәгънә мөнәсәбәтләре белән катлаулана (мәсәлән, максат, шарт, кире шарт, сәбәп-нәтиҗә).

Максат-вакыт мәгънәсе вакытка мөнәсәбәтле максатчан эшчәнлекне белдерә: ***билгеләнгән вакытка*** *килү*.

Әлеге конференция галимнең ***100 еллыгына*** *оештырылды* тибындагы мисалларда эш-хәлнең билгеле бер срокка тәмамлануына омтылыш төсмере бар.

Иярчен урын җөмләнең хәбәре хәл фигыль формасы белән белдерелгәндә, пространство һәм вакыт мөнәсәбәтләре бәйләнеше күзәтелә. Мәсәлән: *Алар Казанга барып җит****кәнче****, ул юл читендәге халыкка вак акча сибеп барды* (Р. Зәйдулла).

Мотивлы мөнәсәбәтләргә сәбәп-нәтиҗә, максат, шарт һәм кире шарт мөнәсәбәтләре керә. Әлеге төр мөнәсәбәтләргә нәтиҗә өлешенең иярчен җөмләдәге эш-хәл белән мотивлашкан булуы хас. Бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә торганлыктан, тел белемендә галимнәрнең аларны классификацияләүгә карашлары төрле.

Лингвистик әдәбиятта кире шарт мәгънәсен белдерә торган төзелмәләрнең генезисы мәсьәләсенә төрле фикерләр очрый. Әлеге төр төзелмәләр формасы буенча да, мәгънәсе буенча да каузаль, кондициональ, темпораль мөнәсәбәтләр белән бәйләнгәнлектән, комплекслы семантикага ия, башка хәл мөнәсәбәтләре арасында аларны иң катлаулысы дияргә була. Мәсәлән: *Әле кояш күтәрелмәсә дә, офык читләре агарып, таң шәүләсе төнне кысрыклаган мәл* (И. Иксанова); *Табынга, еллар авыр булуга карамастан, кызыл эремчек, бавырсак, ак май, кәрәзле бал куелды, буларын бөркеп, табагы белән бәрәңге килеп утырды* (Г. Ахунов); *Кышкы карлар күпме ак булмасын, Тәрәзләргә пычрак сылана* (М. Шабаев).

Күпчелек галимнәр (В.А. Богородицкий, Н. Баскаков) кире шарт мәгънәсен шарт мәгънәсе белән якынлаштыра. Н.К. Дмитриев аны шарт мөнәсәбәтенең бер төре дип саный [Дмитриев, 1940, б. 200]. Кире шарт мөнәсәбәтләрен сәбәп һәм инкяр комбинациясе дигән караш та бар, чөнки әлеге төр конструкцияләрдә, тормышка ашырылуы өчен кирәкле шартлар булып та, көтелгән нәтиҗәнең булмавы белдерелә. Кире шарт мөнәсәбәте каршы кую мөнәсәбәте белән дә тыгыз бәйләнештә: *Эт өрер – бүре йөрер* (Мәкаль).

Кире шарт конструкцияләрендә өстәмә сәбәп мәгънәсе дә була, нәтиҗә – көтелгәннең капма-каршысы. Көтелгән һәм фактик нәтиҗә арасындагы мәгънә бәйләнеше капма-каршы куюга нигезләнә һәм әлеге төр мөнәсәбәтне барлыкка китерә. Шулай итеп, кире шарт конструкциясендә башлангыч һәм нәтиҗә өлешләре генә эксплицит рәвештә белдерелә, ә алар арасындагы компонент имплицит өлкәгә карый.

Һава торышы начар булса да, без урамга чыктык кебек җөмләләрдә, гадәттә, үзара бәйләнми торган вакыйгалар тасвирлана һәм алар бәйләнешенең табигый булмавы белдерелә.

Үзендә шарт һәм вакыт мәгънәләрен берләштергән конструкцияләргә карата да фикерләр төрле. Татар телендә синкретик шарт-вакыт мәгънәсе я шарт, я вакыт мөнәсәбәтләре кысаларында карала.

Шарт формасы даими һәм периодик кабатлана торган күренешләр бәйләнешен белдергәндә, шарт һәм вакыт семантикасының үзара керешүе күзәтелә. Мәсәлән: *Матур парлар күрсәм – куанам...* (С. Сөләйманова).

Мондый җөмләләр башлыча эчтәлеге гомуми характерга ия мәкаль һәм әйтемнәрдә, гомумиләштергән әйтелмәләрдә очрый: *Белмисез – өйрәтербез, теләмисез – мәҗбүр итәрбез!* (Г. Ахунов); *Чулпан туды – таң атты; Вакытың үтте – бәхетең китте.*

Мисаллардан күренгәнчә, хәл мөнәсәбәтләре имплицит рәвештә теркәгечсез кушма җөмлә компонентлары арасында да урнаша ала. Шарт-вакыт мөнәсәбәтләрендә, шарт мөнәсәбәтләреннән аермалы буларак, күренешләрнең фараз ителгән бәйләнеше түгел, ә күпчелек очракта реаль чынбарлыкта булган бәйләнеш белдерелә. Кондициональ конструкцияләрдә шарт һәм нәтиҗә булуы мөмкин / булуы мөмкин түгел буларак аңлашыла. Шарт-вакыт мөнәсәбәтләренең вакыт мөнәсәбәтләреннән төп аермасы – аларның очраклы, тышкы характердагы күренешләргә түгел, ә бер вакыйганың икенчесеннән эчке бәйлелеген күрсәтүдә. Димәк, алар вакыт мөнәсәбәтләреннән катлаулырак булып чыга.

Татар телендә, гадәттә, вакыт мәгънәсен белдерүдә кулланыла торган *-ганда/-гәндә* формасы вакыт төсмерле шартны да белдерә ала: *Гыйлем булма**ганда**, бар акыл да юк була* (Мәкаль); *Гаиләдә татулык бул**ганда**, эшләр уңай бара* (Мәкаль); *Әйт**кәндә** сүзеңчә эшлә, әйт**мәгәндә** уеңча эшлә* (Мәкаль); *Газ исе сиз**гәндә**, 04 телефоны буенча хәбәр итегез; Әмма җиңәргә кирәк бул**ганда**, дошманыңның коралыннан да файланырга мәҗбүр буласың* (Р. Зәйдулла).

-ганда/-гәндә формасының шарт мәгънәсендә дә кулланылуын гомумтөрки күренеш дип әйтергә мөмкин. Мондый конструкцияләр башка төрки телләрдә дә шактый еш очрый.

Күргәнебезчә, *-ганда* формасы вакыт һәм шарт мәгънәләре арасында торучы мөнәсәбәт барлыкка китерә, шуңа бәйле рәвештә кондициональ-темпораль дип санала ала.

Каузаль семантика да имплицит рәвештә белдерелә ала. Гадәттә, бу очракта идарә итеп булмый торган ситуация турында хәбәр ителә. Мондыйларга, мәсәлән, табигать күренешләре һәм кешенең психик-эмоциональ яки физиологик халәте белән бәйле ситуацияләр керә. Мәсәлән: *Көннәрнең иң кыска чагы, бик тиз караңгы төште* (Ә. Еники); *Төнлә ишеп кар яуган, җир өсте ап-ак иде* (Х. Сарьян); *Аның биленнән еш кына радикулит китереп тота, иелеп эш эшләү аның өчен авыр иде* (Х. Сарьян); *Анда корыган үлән шактый куе һәм биек иде, кышкы көтү өчен аннан да яхшырак җирнең булуы да мөмкин түгел иде* (Н. Фәттах).

Имплицит рәвештә сәбәп-нәтиҗә белдерүче идарә итеп булмый торган ситуацияләргә җәмгыятьтә кабул ителгән кагыйдәләрне тасвирлау да керә. Мәсәлән: *Аларның кайгыруын хатын-кыз читтән генә карап тын торды, хатын-кыз тавышы белән мәрхүмнең рухын рәнҗетергә ярамый иде* (Р. Зәйдулла).

Күргәнебезчә, мондый теркәгечсез кушма җөмләләрнең беренче өлеше чагыштырмача мөстәкыйль. Икенче предикатив берәмлектә шулай ук бәйлелекнең формаль күрсәткечләре юк. Компонентлар бәйләнеше җөмләнең гомуми эчтәлегеннән чыгып билгеләнә.

Татар телендә бер үк бәйләүче чаралар төрле мәгънә мөнәсәбәтләрен белдерү өчен кулланыла алалар. Әйтик, фигыльнең юклык формасы кушымчасы кире шарт мәгънәсен дә, шарт мәгънәсен дә белдерә. Мәсәлән: *Күпме как**ма**, ничек типкәлә**мә**, Тайпылмадым туры юлдан мин* (М. Хөсәен) (кире шарт). Әлеге форманың шарт мәгънәсен белдерүе паремияләрдә еш очрый, әмма аларда, мисалларны анализлаудан күренгәнчә, сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтен дә күрергә була: *Кешене карга**ма**, үзеңә төшәр*; *Гаепсез аш эзлә**мә**, ач калырсың; гаепсез дус эзлә**мә**, ялгыз калырсың.*

Татар телендә вакыт мәгънәсен белдерә торган теркәгеч ролендә килгән сүзләр сәбәп-нәтиҗә яки шарт мөнәсәбәтен күрсәтә ала. Мондый конструкцияләрдә сәбәп-нәтиҗә һәм шарт-нәтиҗә мөнәсәбәтләре грамматик аерылмый. *Кулында китап бул**ган**ның башында гыйлем булыр* (Мәкаль); *Сүз хикмәтен белм**әгән** кешенең михнәте күп* (Мәкаль) тибындагы мисалларны да ике төрле аңлатып була: *Кулында китап бул**са**, башында гыйлем булыр*; *Кеше сүз хикмәтен белм**әсә**, михнәте күп* яки: *Кулында китап булган**лыктан**, башында гыйлем булыр*; *Сүз хикмәтен белмәгән**лектән**, кешенең михнәте күп.*

Татар телендә, гадәттә, вакыт мәгънәсен белдерә торган *-гач* хәл фигыль формасы сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәтен дә, шарт семантикасын да күрсәтә ала. Мәсәлән: *Һич уенда юк кызык, дәрсем хәзерләп куйма**гач** (*Г. Тукай) җөмләсендә – сәбәп-нәтиҗә мөнәсәбәте, ә *телә**гәч** сынасыннар* (Р. Миңнуллин) мисалында шарт мәгънәсе белдерелә.

Кондициональлек сынамыш һәм ышануларның нигезен тәшкил итә. Мисалларны анализлаудан күренгәнчә, табигать күренешләре белән бәйле паремияләрдә еш кына нәтиҗә-вакыт мәгънәсе була: *Салават күпере төньягында чыкса, яңгыр бул**маска***; *Баткан урын ачык булмаса, яңгыр бул**ырга***; *Ай чалкан туса, көннәр аяз**ырга***; *Болыт кыйблага таба барса, көн аяз**ырга**.*

Максат-вакыт мәгънәсе вакытка мөнәсәбәтле максатчан эшчәнлекне белдерә: *Әлеге конференция галимнең **100 еллыгына** оештырылды* тибындагы мисалларда эш-хәлнең билгеле бер срокка тәмамлануына омтылыш төсмере бар.

Шулай итеп, күренешләрнең эчке бәйләнеше булган хәл мөнәсәбәтләренең семантикасы җөмлә яки контекстның мәгънәви эчтәлеген логик анализлау юлы белән ачыклана. Татар телендә бик еш мәгънәви мөнәсәбәтләрнең үзара керешүе күзәтелә. Аларны аеру бер үк

формаль күрсәткечләрнең, бәйләүче чараларның төрле семантика белдерүдә кулланылуы белән дә катлаулана.

Әдәбият

Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. 205 с.

Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. һәм автор М.З. Зәкиев. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2017. III т. 536 б.

Хабибуллина Л.Г. Смысловые отношения в татарском языке: сравнительно-типологический аспект. Казань: ИЯЛИ, 2017. 256 с.

Хәбибуллина Лениза Газинур кызы,
филолоия фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының диалектология һәм лексикология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре